

Азиз К.

**КЫРГЫЗ САЯСИЙ ПРАКТИКАСЫНДА ПРЕЗИДЕНТ ИНСТИТУТУНУН
ФУНКЦИОНАЛДЫК ӨЗГӨЧӨЛҮКТӨРҮ**

Азиз К.

**ФУНКЦИОНАЛЬНЫЕ ОСОБЕННОСТИ ИНСТИТУТА ПРЕЗИДЕНТА
В КЫРГЫЗСКОЙ ПОЛИТИЧЕСКОЙ ПРАКТИКЕ**

K. Aziz

**FEATURES PRESIDENTIAL INSTITUTION IN THE KYRGYZ
POLITICAL PRACTICE**

УДК: 342.51

Бул макалада, автор саясий жана укуктук көз караш жагынан президент институтунун функционалдык өзгөчөлүктөрүн изилдеп чыгат.

Негизги сөздөр: президент, мамлекет башчысы, президенттин функциялары.

В настоящей статье автор с политической и правовой точек зрения исследует особенности и формы объявления президенту импичмента.

Ключевые слова: президент, глава государства, функции президента.

In this article, the author of the political and legal points of view explores the characteristics and form of advertisement to the president's impeachment.

Key words: president; the head of state; functions of the president.

Бул монарх болобу, король, президент ж.б. болобу ар кандай мамлекет башчысынын конституциялык-укуктук абалынын негизин формалдуу-юрдикалык жактан аныкталган жана реалдуу ишке ашуучу ыйгарымдар түзөт, анын мүнөзү мамлекеттик механизмде жогоруда айтылган мамлекеттик-укуктук институттун функциялары менен шартталган.

Мамлекет таануунун ар түрдүү сегменттеринин өкүлдөрүнүн жогоруда айтылган көз караштары жана берген баалары республиканын президентинин функцияларына тикеден тике таандык болгон төмөнкүдөй тыянактарды чыгарууга мүмкүндүк берет: 1) жалпы эле мамлекеттин функциясы жана тикеден тике мамлекеттик органдын милдетине байланышкан бул органдардын функциялары; 2) мамлекеттик органдын – бул органдын иш багыттарына дайыма тикеден тике таандык болгон функциялары, анын үстүнө бул «түбөлүк таандык болууну» анын таптык маңызынан көрсө болот (мындай шартта айрым бөлүктөрү гана же уюштуруу түзүмдөрү гана өзгөрөт); 3) мамлекеттин функциясы өзүнүн «укукка милдеттендирген топтомун» жарым-жартылай өзгөрүп институционалдык жол-жоболоруна караганда алда канча жашоого жөндөмдүү, алар ар түрдүү уюштуруу жагынан жасалгаланган институциялар боюнча бириндеп же биригип туруу мүмкүнчүлүгүнө ээ; 4) дегеле мамлекеттин функциясы жана мамлекеттик органдардын функциясы бул абстрактуу

категория эмес, анткени тийиштүү структуранын ишмердиги үчүн мазмундуу компонент; 5) мамлекеттин функциялары жалпысынан жана мамлекеттик органдардын тике функциялары өзүнүн курамында саясий-укуктук жана уюштуруу компоненттерин камтыйт, алардын конкреттүү катышы жыйынтыкта тигил же бул мүнөздөмөнү мамлекеттин (мамлекеттин органдын) ишмердигинин формасына (же методуна) таандык кылса болот; 6) ар кандай мамлекеттик органдын функцияларында «саясий» жана «уюштуруу-башкаруу» башталыштары болот, алардын салмагы мамлекеттик органдын социалдык милдети жана мамлекеттик иерархиядагы анын орду менен шартталган; 7) мамлекеттик органдын функциялары мамлекет таануунун конкреттүү тармагында предметти, аспаптарын, методикаларын, топтолгон тажрыйбасын билүү тармактарына таандык жолдор менен талдоого алынат, жыйынтыгында бир жагынан функциялар жөнүндө комплекстүү көз карашты калыптандырууга, экинчи жагынан – өндүрүштүк мүнөздөмөлөрдүн артыкчылык кылышына көмөк көрсөтөт [1].

Ушул тыянактарга таянуу менен КР Президентинин төмөнкүдөй функцияларын бөлүп көрсөтүүгө болот: улуттук Конституцияда адамдын жана жарандын укуктары менен эркиндиктерине кепилдик берүү; белгиленген тартипте өлкөнүн эгемендигин, анын көз каранды эместигин жана мамлекеттик бүтүндүгүн коргоо боюнча чаралардын ишке ашырылышы; мамлекеттик бийлик органдарынын макулдашып иштешин жана өз ара аракетин камсыз кылуу; өлкөнүн ичинде жана анын чегинен тышкары жерлерде Кыргызстандын өкүлчүлүгү.

Алып айтсак, КР Конституциясынын, адам жана жаран укуктары менен эркиндиктеринин кепилдиги катары Кыргызстандын президентинин функциясы биринчи кезекте конституциялык түзүлүштү коргоодо жана Конституцияны сактоодо турат. Биринчисин коргоо менен, ал кийинкисин да коргойт. Мисалы, мамлекет башчысы Жогорку башкы командачы болуп саналат. Башкаруунун түрүнө карабастан дээрлик бардык мамлекет башчылары ушул функцияны өздөрүнө алышкан.

Ошону менен бирге Жогорку башкы командачы болуп саналганы менен, мамлекет башчыларынын конституциялык статусу бирдей эмес. Кыргызстан-

дын Конституциясында президент кыргыз мамлекетинин Башкы командачысы болуп саналат, деп айтылган. Ал өлкөнүн Куралдуу Күчтөрүнүн жогорку командалык курамын аныктайт, дайындайт жана бошотот. Мындан тышкары ага Коргоо кеңешине башчылык кылуу тапшырылган. Негиз болгон учурда өзгөчө абал киргизүү мүмкүнчүлүгү жөнүндө эскертүү, ал эми зарыл учурда мындай абалды алдын ала жарыялабастан туруп өлкөнүн айрым жерлеринде киргизүү анын милдетине кирет.

Функционалдуу түрдө ал жалпы же жарым-жартылай мобилизацияны, мамлекетке тикеден тике коркунуч келгенде согуш абалын жарыялап, бул маселени Жогорку Кеңештин кароосуна киргизүүгө милдеттүү. Акырында, өлкөнү жана кыргыз жарандарынын коопсуздугун коргоо максатында согуш абалын жарыялоого милдеттүү.

Башкаруунун президенттик түрү бекитилген Россияда, президент Жогорку Башкы командачы катары кыргыз президентинен айырмаланып, токтоосуз билдирүү жасоо менен гана чектелет жана Федерация Кеңешинин жана Мамлекеттик Думанын макулдугу талап кылынбайт.

Казакстан Республикасынын президенти да парламентке кабар берүү гана милдетин өзүнө алат. Бирок, демократиялык институттарга же көз каранды эместикке жана аймактык бүтүндүккө, Республиканын саясий туруктуулугуна, анын жарандарынын коопсуздугуна мамлекеттин конституциялык органдарына олуттуу жана тикеден тике коркунучту четтетүү боюнча чара көрүүдөн мурда Премьер-Министр жана Парламенттин эки палатасынын Төрагалары менен кеңешүүгө милдеттүү.

Албетте бул маселелерде Россия менен Казакстандын мамлекет башчыларында натыйжалуулук жана оперативдүүлүк Кыргызстандын президентине караганда алда канча жогору, анткени мындай шартта парламент менен макулдашуу түрүндөгү жайбаракаттык тетири ролун ойношу мүмкүн.

Президенттин функциясы туурасында айтканда, жарандардын укуктары менен эркиндиктеринин сакталышына кепилдик берүүдө, бул милдет мамлекет башчысынын өзүнүн абалы менен тикеден тике байланышкандыгын белгилөөгө болот. Мындай көп түрдүү ишти жүзөгө ашырууда бардык мамлекеттик органдар – жогорку, борбордук жана жергиликтүү органдар – мыйзам чыгаруу, аткаруу жана сот бийлик бутактарына таандык экендигине карабастан катышат. Бирок КР Президенти гана ага мүнөздүү укуктук каражаттарга ээ. Саясий пикир келишпестиктердин коркунучун четтетип, ал оперативдүү түрдө өзүнө жоопкерчилик алууга жөндөмдүү. Анткени, мамлекет башчысынын алдында гана адамдын же жарандын укуктарына тикеден тике тиешеси болгон тигил же бул органдар иштейт. Мисалы, Кыргыз Республикасынын Президентинин алдындагы Жарандык иштер боюнча комиссия же Туруктуу өнүктүрүү боюнча Улуттук кеңеш Кыргызстандын элинин жана мамлекеттин жашоо турмушунун жалпы маселелерин жана көйгөйлөрүн чечет.

Өлкөнүн эгемендигин, көз каранды эместигин жана мамлекеттик бүтүндүгүн коргоо боюнча белгиленген тартипте чараларды көрүү Конституциянын кепили катары мамлекет башчысынын функцияларынын улантылышы болуп саналат.

Жүргүзүлгөн саясий-укуктук талдоо көрсөткөндөй эске салынган функция башкаруу формасына карабастан президентке таандык. Анткени, 2010-жылы июнь айында Кыргызстандын түштүгүндө болгон окуяларды мисал катары эске түшүрсөк болот. Же болбосо 90-жылдардын акырында Баткенде болгон мамлекеттин бүтүндүгүнө келтирилген коркунучту айта кетсек болот.

Мамлекеттик бийлик органдарынын макулдашып иштешин жана өз ара аракетин камсыз кылуу кыргыз мамлекетинин башчысынын кийинки функциясы болуп эсептелет.

Эгерде 1990-жылдын октябрындагы «Кыргыз ССРинин президентинин кызматын уюштуруу жана Кыргыз ССРинин Конституциясына (Негизги мыйзамына) өзгөртүүлөрдү жана толуктоолорду киргизүү жөнүндө» Кыргыз ССРинин Мыйзамынын Жогорку Кеңеш тарабынан кабыл алынышын эске түшүрө турган болсок, мыйзам чыгаруу, аткаруу жана сот бийликтеринин иштешинин кепилдигин жана зарыл болгон өз ара аракеттенүүсүн камсыз кылуу, мамлекеттик органдардын ишинин натыйжалуулугун жана жоопкерчилигин жогорулатууну камсыз кылуу конституциялык түзүлүштү, жарандардын укуктарын, эркиндигин жана коопсуздугун чыңдоо зарылчылыгынан алганда кыргыз мамлекетинин бирден бир башчысын түзүүнүн башкы максаттарынын бири болгон.

Мурунку башка советтик республикалардын парламенттери да ушундай эле максатты көздөгөндүгүн салыштырып айта кетсек болот. Мисалы, Казакстан Республикасынын президентинин кызматын уюштурууда казак мыйзам чыгаруучулары бардык бийлик бутактарынын кадыресе иштешин камсыз кылууну мамлекет башчысынын башка максаттарынын бири катары аташкан.

Ошону менен бирге бул туянтма Кыргызстандын колдонуудагы Конституциясында чагылдырылган эмес. Ал кыргыз президенти элдин жана мамлекеттик бийликтин биримдигин чагылдырат, деген баяндама менен гана чектелген (60-бер. 1-бөл.).

Мамлекеттик бийликтин жогорку органдарынын ишин саясий жактан баш коштуруу туруктуу ишке ашырылууга тийиш. Мисалы, Кыргызстандын элине кайрылып, КР Жогорку Кеңешинде ички жана тышкы саясаттын негизги багыттары жөнүндө сүйлөп жатып, тигил же бул программаларды бекемдеп, КР президенти саясий багытты аныктап, Парламенттин, ошондой эле Өкмөттүн өзүнүн биргелешкен аракеттеринин планын баса белгиледи. Мыйзам долбоорлорунун кабыл алынышынын мөөнөтү деп жарыялап, мамлекет башчысы парламенттик фракциялардын башчыларынын алдына биргелешкен күч-аракетти азыркы учурда Өкмөттүн да көңүлү бурулуп жаткан багыттар менен проблемаларга актив-

дештирүү милдетин койду, Өкмөт мыйзамдык колдоосуз конкреттүү кадамдарды жасай албайт. Муну менен мамлекеттик бийлик органдарынын макулдашылган чечимдерине жана аракеттерине, иш-аракеттин түрлөрүнө, материалдык-финансылык ресурстарды пайдаланууга жана мөөнөттөрүн сактоого жетишилет.

Саясий арбитраж катары мамлекеттик бийликтин биримдигин камсыз кылуунун экинчи ыкмасы туурасында айтканда, аны мамлекеттик бийликтин мыйзам чыгаруу жана аткаруу бутагтарынын жогорку органдарынын ортосундагы пикир келишпестиктерди «хирургиялык» жол менен чечүү мүмкүнчүлүгү катары белгилөөгө болот, мындан мамлекеттик бийликтин биримдигинин «бузулушу» мүмкүн.

Өткөн мезгилде мамлекет башчысынын арбитраждык милдети субъективдүү себептерден улам четке кагылгандыгын белгилөө керек. Мамлекеттик бийликтин жогорку органдарынын ортосундагы тирешүү коркунучунун жоктугу ушундай себептердин бири болуп саналат. Бирок өткөн жылдардын практикасы көрсөткөндөй, дал президентке мамлекеттик бийликтин бутагтарынын ортосундагы жаңжалда чечүүчү роль таандык. Мурунку параграфтардагы мисалдар биринчи кезекте ушул туурасында ырастайт.

Эгерде башка өлкөлөрдүн практикасына таяна турган болсок, андан Кыргызстан менен Кытай, көптөгөн чет мамлекеттердин башчылары да арбитраждык функцияга ээ болушкан. Мисалы, Румыниянын президенти алардын улуттук Конституциясында айтылгандай... «Конституциянын сакталышын жана элдик бийликтин кадыресе иштешин камсыз кылат. Ушул максатта президент мамлекеттик бийлик органдарынын ортосундагы, ошондой эле мамлекет менен коомдун ортосундагы данакер катары аракеттенет» [2]. Же Турциянын Негизги мыйзамында бекемделгендей, Президент «Конституциянын колдонулушун, мамлекеттик органдардын тартиптүү жана ынтымактуу ишин көзөмөлдөйт» [3].

Ошону менен бирге «президенттик арбитраждын» функциясынын өзүнчө бир өнүгүшү Россиянын президентинин институту тарабынан ишке ашырылды. Алардын Конституциясында каралгандай, Россиянын президенти Россия Федерациясынын мамлекеттик бийлик органдары менен Федерациянын субъектилеринин, мамлекеттик бийлик органдарынын ортосундагы пикир келишпестиктерди чечүү үчүн макулдашуу процедураларын пайдаланууга укуктуу. Россия мамлекетинин башчысы макулдашылган чечимге жетише албаган учурда тигил же бул талаштын чечилишин тийиштүү соттун кароосуна берүү мүмкүнчүлүгүнө ээ болду [4].

Эгерде Россиянын үч президентинин башкаруу тажрыйбасына таяна турган болсок, анда Биринчи президент Б.Н. Ельцин айрыкча көп учурда макулдашуу процедураларын пайдаланды. Атап айтканда, партиялар аралык кагылышуунун жана жогорку мамлекеттик структуралардын ортосундагы түшүн-

бөстүктүн натыйжасында пайда болгон проблемаларды чечүү мезгилинде ушундай болуп өткөн.

Биздин оюбузча, ушул айтылгандардан чыгара турган корутунду «арбитраждык функция» мамлекет башчысына республикалык башкаруунун түрүнө карабастан бекемделет, деп корутунду чыгарууга болот. Өзүнүн табияты боюнча мамлекеттик бийликтин бутагтарынын ортосундагы талаш-тартышты тигил же бул жагдайда чечүү укугу дал президенттик институтка таандык. Мисалы, өткөндө кабыл алынган Кыргызстандын Конституциясынын бүткүл редакциясы бул айтылгандардын далили болуп саналат.

Негизги мыйзамдын колдонуудагы редакциясында мамлекет башчысынын «арбитраждык» ролу өлкөнүн Өкмөтүн түзүүдө, ошондой эле Жогорку Кеңешке бийликтин аткаруу бутагынын доомат же тетирисинче (ишеним көрсөтпөө вотуму институту) пайда болгон мезгилде айтылгандай роль натыйжа бермекчи. Мамлекет башчысы тарабынан бүткүл Өкмөттү отставкага кетирүү, же мөөнөтүнөн мурда парламенттик шайлоо дайындоо талашты биротоло чечээр эле. Бул иш жүзүндө белгилүү мезгилге чейин калтырылган парламентти таратууну белгилемек.

Ушунун өзү кыргыз президенттик институтунун КМШнын башка өлкөлөрүнүн институтунан айырмаланган белгиси экендигине көңүл буруу керек. Алардын бири дагы өздөрүнүн конституцияларына парламенттин иштеп жаткан курамын таратпастан, мөөнөтүнөн мурда шайлоо дайындоону киргизген эмес. Маселен, Казакстан Республикасынын Конституциясынын 49, 63-беренелерине ылайык мамлекет башчысы парламентти таратууга укуктуу. Россиянын, Белоруссиянын, Өзбекстандын, Грузиянын жана башкалардын конституциялары да ушул туурасында ырастайт.

Мамлекет башчысынын арбитраждык функциясы мамлекеттик бийликтин тигил же бул жогорку органынын күнөөлүү же күнөөлүү эмес экендиги жөнүндө президент өзүнүн вердиктин чыгаруу укугу менен гана чектелет, деп айтуу жаңылыштык болор эле. Биздин оюбузча, президенттик арбитраждын маңызы саясий милдеттерди аткаргандыгында, атап айтканда В.А. Малиновский адилет белгилегендей «бүтүндөй коомдогу, мамлекеттик механизмдеги шайкештикти – атап айтканда, ошондой эле ар түрдүү коомдук топтордун, саясий, таптык, диний же улуттук калк катмарларынын ортосундагы шайкештикте» калыбына келтирүүдө.

Өлкөнүн ичинде жана анын чегинен тышкары жерлерде мамлекеттин өкүлчүлүк функциясы жөнүндө айтканда, анда Кыргызстандын жаңы Конституциясын 2010-жылы кабыл алуу менен белгиленгендей, мамлекет башчысы өлкөнүн ички жана тышкы саясатын жүргүзүү укугунан ажыратылат. Өлкөнүн ичинде жана анын чегинен тышкары жерлерде Кыргызстандын атынан чыгуу мүмкүнчүлүгү КРдин президентине берилет.

Ошону менен бирге аны президенттик ыйгарымдардын бөлүмүнөн чыгарып салып, иштеп чыккандар тике маанисинде алганда аны өкмөттүк

ыйгарымдардын чөйрөсүнө киргизүүнү унутуп калышкан. Дал ушунун өзү А.Ш. Атамбаев аркылуу мамлекет башчысы үчүн өлкө боюнча жана анын чегинен тышкары жерлерде тигил же бул чечимдерди өз алдынча кабыл алуунун себеби болуп калгандыгын көрсөтүү керек.

Мурунку советтик мейкиндикте Кыргызстан иш жүзүндө мамлекет башчысы ички жана тышкы саясатты жүргүзбөгөн бирден бир өлкө болуп санала тургандыгын ырастоо менен, биз «мамлекеттин өкүлчүлүгү» кантсе да кыргыз президенти тарабынан «ички жана тышкы саясатты жүргүзүү менен» конституциялык жактан толукталууга тийиш деп эсептейбиз. Анткени министрлер кабинети КР Жогорку Кеңешиндеги коалициялык көпчүлүктүн туруктуулугуна тикеден тике көз каранды болгон азыркы шартта бул өтө зарыл.

Адабияттар:

1. Малиновский В.А. Казахстан Республикасынын Президенти: бийлик институту, анын функциялары жана аспаптары: юрид.илим.докт.дисс. – Алматы, 2004. - 133-б.
2. Румыниянын 1991-ж. 21-ноябрындагы Конституциясынын 80.2-беренеси (2003-ж. абалында). Бүткүл дүйнөлүк уюмунун интеллектуалдык менчиктик сайты. [Интернет ресурс]. URL.: <http://www.wipo.int/wipolex/ru/details.jsp?id=3589> (Кайр. датасы: 13.08.2015-ж.).
3. Түрк Республикасынын 2010-ж. 12-сентябрындагы Конституциясы. Бүткүл дүйнөлүк уюмунун интеллектуалдык менчиктик сайты. [Интернет ресурс]. URL.: <http://www.gmu-countries.ru/asia/turkey/konstituciya.html> (Кайрылган датасы: 13.08.2015-ж.).
4. Россия Федерациясынын 1993-ж. 12-декабрындагы Конституциясы (2014-ж. 21-июлундагы абалы). Маалымат-укуктук портал «ГАРАНТ» [Интернет ресурс]. URL: http://base.garant.ru/10103000/1/#block_5555 (Кайр. датасы: 01.03.2015-ж.).

Рецензент: д.и.н., профессор Акунов А.А.